

Chojnacki, Władysław

"Altpreussisches evangelisches
Pfarrerbuch von der Reformation bis
zur Vertreibung im Jahre 1945", Bd 1:
"Die Kirchspiele und ihre
Stellenbesetzungen", Friedwald
Moeller, Hamburg 1968 : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 650-653

1969

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

jaśnienia składu apostołskiego (po 1399 r.) Jana z Kwidzyna na podstawie rękopisu Biblioteki PAN w Gdańsku.

Tom zamyka pięć recenzji i omówień, z których dwie dotyczą postaci Mikolaja Kopernika i Fromborka.

Na zakończenie wypada zaznaczyć, że w omówieniu niniejszym ograniczono się jedynie do artykułów dotyczących regionu warmińsko-mazurskiego oraz wyrazić żal, że i ten tom, podobnie jak poprzednie, pozbawiony jest indeksów nazw osobowych i geograficznych.

Bohdan Koziello-Poklewski

Friedwald Moeller, *Altpreussisches evangelisches Pfarrerbuch von der Reformation bis zur Vertreibung im Jahre 1945*. Band 1: *Die Kirchspiele und ihre Stellenbesetzungen*, Hamburg 1968, ss. 248, nb. 3 — Sonderschriften des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreussen e. V. Nr 11.

We wstępie do książki wydawca podkreślił ogromne znaczenie tej „wielkiej” pracy, która ma wybiegać daleko poza Niemcy w świat, tam gdzie Niemcy i ich kulturalny wkład coś znaczą. Tymczasem nie jest to wcale pionierskie wydawnictwo na terenie Niemiec, gdyż w obecnym wieku ukazały się podobne dla Pomorza Zachodniego (1903—1912), Meklemburgii (1924—1937), Saksonii (1939—1940) i Brandenburgii (1941). Książce tej nadaje się taki rozgłos zapewne z przyczyn politycznych. Składa się ona z części I zawierającej wstęp, przedmowę autora i wykaz wykorzystanych źródeł. Część II obejmuje wykaz parafii wraz z ich obsadą w: A. Prowincji wschodniopruskiej; B. Prowincji zachodniopruskiej (tzn. Pomorze Gdańskie); C. Obszaru Ciechanowa i Suwałk (Regierungsbezirk Zichenau, Sudauen); D. Wielkopolsce; E. Gminach reformowanych Prus Wschodnich i Zachodnich; F. Kościoła Staroluterskim i G. Parafiach wojskowych.

Znamiennym faktem jest uwzględnienie w wykazie nie tylko terenu Pomorza Gdańskiego, należącego do Polski aż do września 1939 r., ale również przyłączonej w czasie ostatniej wojny do Prus tzw. „rejencji ciechanowskiej” i okolic Suwałk oraz drobnych części Wielkopolski. Takie dość swoiste rozszerzenie granic Prus przez autora świadczy o jego pełnej akceptacji tego hitlerowskiego zaboru ziem polskich, idącej zresztą tak daleko, że nawet nazwy tamtejszych miejscowości m.in. Ciechanowa, Nowego Dworu, Płocka, Pułtuska i in. podano w „ochrzczonych” przez hitlerowców nazwach. To ostatnie jest tym bardziej znamienne, że akceptując te oraz dokonane na Pomorzu Gdańskim hitlerowskie „chrzty” miejscowości autor nie pogodził się ze zmianami nazw miejscowości dokonanyymi w b. Prusach Wschodnich w 1938 r. i zaszeregowal tamtejsze nazwy parafii według ich dawniejszego brzmienia, dając nazwy „ochrzczone” w nawiasach.

Zmarły w 1964 r. b. pułkownik Friedwald Moeller pozostawił po sobie ogromną ilość materiałów genealogicznych z terenu b. Prus Wschodnich i Pomorza Gdańskiego¹, przekazanych po jego śmierci w głównej swej części do Państwowej Zbiornicy Akt w Getyndze. Spuścizna ta składa się z trzech zrębów: I. Maszynopisy tablic genealogicznych około 1200 rodzin w 56 tomach wraz z wypisami archiwalnymi oraz zaczerpniętymi z trudno dostępnych książek, czasopism i kalendarzy. II. Kartoteka genealogiczna składająca się z 20 skrzynek, zawierających 28 000 kart podstawowych dotyczących poszczególnych rodzin, na których znajduje

¹ H. Koepen, *Der „Nachlass Moeller“ im Staatlichen Archivlager Göttingen, Preussenland*, Jg. 4, 1966, nr 3, ss. 33—37.

się około 150 000 zapisów. III. Zbiór materiałów do książki pastorów b. Prus Wschodnich i Pomorza Gdańskiego obejmujący w pierwszej części omawiany tu wykaz wszystkich parafii, a w drugiej — w surowym jeszcze stanie życiorysy około 11 000 pastorów. Cały ten zbiór został przez wdowę przekazany w celu opublikowania przez Verein für Familienforschung in Ost- und Westpreussen in Hamburgu. Imiona i nazwiska tych wszystkich pastorów powinny się zatem znajdować w opublikowanym tomie I *Altpreussisches evangelisches Pfarrerbuch*, gdzie pominięto jednak wielu pastorów zwłaszcza z XVI wieku na skutek niedostatecznego wykorzystania źródeł archiwalnych, niekiedy nawet wydanych drukiem.

Autor polegał widać w zupełności na ostatnich pracach swych poprzedników D. H. Arnoldta² i L. Rhesa³, nie próbując nawet sięgnąć dla celów choćby porównawczych do wcześniejszych, częściowych opracowań, nie mówiąc już o źródłach archiwalnych z XVI—XVIII w. Tymczasem praca Arnoldta jest nie tylko mocno przestarzała, ale zawiera wiele braków i błędów zwłaszcza w pisowni nazwisk pochodzenia polskiego oraz liczne błędy drukarskie, których nigdzie nie sprostowano (brak erraty!). Natomiast obydwie prace Rhesa posiadają nie tylko erraty na końcu, ale również wydane w 1838 r. dla każdej z nich bardzo dokładne *Verbesserungen und Zusätze*. Szkoda więc, że autor nie zadał sobie trudu, aby porównać łańciską *Prezbiterologię* G. Kolbego⁴, ograniczoną do Królewca, i jej tłumaczenie na niemiecki wraz z kontynuacją⁵, aby w ten sposób choć częściowo wyłowić błędy znajdujące się u Arnoldta. Zresztą obydwu tych publikacji nie ma w wykazie źródeł u Moellera, podobnie jak i opracowania J. H. Liederta⁶ doprowadzonego do 1742 r.

Podobnie w odniesieniu do Mazur nie zamieścił tam autor, a co gorsza, nie uwzględnił również w swej pracy cennych rękopisów wizytacji kościelnych z lat 1529 i 1531⁷, 1568—1570⁸ oraz 1579 i 1581⁹ przedrukowanych przez F. Kocha. Wystarczy sięgnąć do tych ostatnich wizytacji, aby stwierdzić, że Moeller nie wymienił

² D. H. Arnoldt, *Kurzgefasste Nachrichten von allen seit der Reformation an den lutherischen Kirchen in Ostpreussen gestandenen Predigern*, Königsberg 1777, G. L. Hartung, ss. XII, 506, nrb. 50.

³ L. Rhesa, *Kurzgefasste Nachrichten von allen seit 1775 an den evangelischen Kirchen in Ostpreussen angestellten Predigern als Fortsetzung der Arnoldtschen Presbyterologie*, Königsberg 1834, Paschke ss. VIII, 204, 22 (= *Verbesserungen...*); L. Rhesa, *Kurzgefasste Nachrichten von allen seit der Reformation an den evangelischen Kirchen in Westpreussen angestellten Predigern*, Königsberg 1834, Paschke ss. VIII, 292, 51 (= *Verbesserungen...*).

⁴ G. [Kolbe] Colbius, *Episcopo — presbyterologia Prussico — Regiomontana ... ab anno 1520 ad annum 1656*, Königsberg 1657, Mense, ss. 93.

⁵ *Kurtze Verzeichniß derer ehmaligen Samländischen und Pomezanischen Bischöffe im Hertzogthum Preussen, wie auch Aller evangelisch-lutherischen Prediger ... Aus des Colbi Episcopo-presbyterologie ins Deutsche gebracht und von Anno 1656 bis An. 1699 fortgesetzt*, Leipzig (1700), P. F. Rhode, ss. 68.

⁶ J. H. Liedert, *Verbessertes Verzeichniß der Preussischen Bischoeffe und evangelischen Prediger zu Koenigsberg in Preussen, seit der Reformation bis auf diese Zeit, Erleutertes Preussen, 1742*, ss. 727—864.

⁷ F. Koch, *Die ältesten Visitationsberichte über masurische Kirchen- und Schulverhältnisse aus den Jahren 1529 und 1531*, Ostdeutsche Monatshefte für Erziehung und Unterricht, Bd. 2, 1904, ss. 571—583.

⁸ F. Koch, *Kirchen- und Schulverhältnisse im Herzogtum Preussen in den Jahren 1568, 69 und 70*, Ostdeutsche Monatshefte für Erziehung und Unterricht, Bd. 1, 1903, ss. 525—537.

⁹ F. Koch, *Masurische Kirchen- und Schulverhältnisse in den Jahren 1579 und 1581*, Ostdeutsche Monatshefte für Erziehung und Unterricht, Bd. 2, 1904, ss. 350—397.

wcale aż 12 następujących pastorów na Mazurach: Andreas Butkowiuz, pierwszy diakon w Olecku (1581); Johannes Choinonius, proboszcz w Lisewie (1579); Paulus Choinnonus, proboszcz w Ostrymkole (1579); Damianus Gradingus, proboszcz w Mieruniszkach (1581); Máthias Jeschinkoffsky, diakon w Szestnie (1579); Tiburtius Jesewsky, proboszcz w Targowie (1581); Marcus Laurentii, proboszcz w Jusze (1581); Maciej Pezowski, proboszcz w Rańsku (1579); Jakob Schinitzki, diakon w Kumielsku (1579); Stanislaus Schmalin, proboszcz w Górnych (1581); Johannes Tirecius, diakon w Ostrymkole (1579) i Laurentius Wersenius, proboszcz w Klusach (1579). Ponadto mylnie podaje, że Michael Danowsky (u Moellera: Dannovius) był proboszczem w Kutach do 1578 r., gdy w rzeczywistości był tam jeszcze w 1581 r. Nazwisko gżyckiego proboszcza „Snopeck” podaje błędnie jako Arnoldem jako „Schnopert”. Stanislaus Zabiely (u Moellera: Zabielski) był proboszczem w Różyńsku jeszcze w 1579, a nie tylko do 1564 r. Ponadto błędnie powtarza za Arnoldem imię proboszcza w Dąbrównie Dawid zamiast Andrzej Samuel. W parafii Garbno nie wymienił Moeller proboszcza Benedykta Bernhardi w 1590 r. oraz diakona Christiana Nordhoffa w 1654 r.

Moeller nie uwzględnił w swym wykazie źródeł ani jednej polskiej pozycji, choćby tylko przytaczając ogólnie *Polski Słownik Biograficzny*, czy czasopismo „Reformacja w Polsce”. Tymczasem PSB zamieścił cały szereg życiorysów pastorów działających na Pomorzu Gdańskim i w b. Prusach Wschodnich, jak również szereg artykułów im poświęconych ukazało się w „Reformacji w Polsce”. Podobnie też nie uwzględnił żadnych polskich archiwaliów, chociażby np. akta grodzkie i ziemskie z Mazowsza, które ujawniłyby z pewnością nazwiska nowych nie znanych nam dotąd pastorów mazurskich oraz dostarczyłyby szczegółowych danych na temat ich polskiego pochodzenia. Oto np. znaleźć tam można nie wymienionego u Moellera pastora Mikołaja de Buczino Buczyńskiego, proboszcza w Duragu w 1557 r., syna zmarłego Mikołaja de Buczino z pow. bielskiego (dziś: Buczino-Mikosze, pow. Wysokie Mazowieckie). Naganiony w Prusach, że nie jest szlachcicem, przeprowadził wielu świadków zeznających o jego szlacheckim pochodzeniu z obojga rodziców¹⁰.

W przedmowie swej Moeller nazywa „Amtliche Mitteilungen des Königlichen Konsistoriums der Provinz Preussen” mylnie „Amtsblätter des Kgl. Konsistorien in Königsberg”, uwzględniając je dopiero od 1864 r. zamiast od 1855 r. W swym wykazie nie podaje wcale czasopism: „Preussisches Provinzial-Kirchenblatt” (1839—1844) i jego kontynuacji „Evangelisches Gemeindeblatt” (1845—1944), do których dołączono w latach 1838—1850 specjalne dodatki pt.: „Nachweisung aller evangelischen Kirchen und Geistlichen in der Provinz Preussen”, a następnie od 1855 do 1930 r. jako dodatki do wspomnianych „Amtliche Mitteilungen...”. Podobnie nie wymieniono w tym wykazie: *Pfarr-Almanach für die Provinz Ostpreussen*, Herausgegeben von [Theodor] Schirrmann u. [Johann] Hirsch. Königsberg 1897 (i następne wydania z 1901, 1907 i 1912); *Verzeichnis aller evangelischen Kirchengemeinden und Geistlichen der Provinz Ostpreussen und des Memelgebiets*, Königsberg 1923 (oraz 1933); *Pfarr-Almanach für die evangelische Kirchenprovinz Ostpreussen*, Königsberg 1926.

Również dla Pomorza Gdańskiego nie wymieniono: *Pfarr-Almanach der Provinz Westpreussen*, Danzig 1897 (i następne wydania: 1902, 1907 i 1913), a z okresu międzywojennego: *Verzeichnis der Pfarrstellen, Gemeinden und der Geistlichkeit*

¹⁰ Wł. Semkowicz, *Wywody szlachectwa w Polsce XIV—XVII w.* Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie, t. 3, 1911/12, ss. 259—260.

im Bereiche der Unierten Evangelischen Kirche in Polen, Poznań 1934 i 1939. Autor zapewne uwzględnił przynajmniej część z wyżej wymienionych wykazów, niemniej winien je przytoczyć w swym wykazie źródeł, gdzie znajdują się niektóre publikacje o charakterze drobnych przyczynków.

Zapewne nieuwzględnienie przezeń przynajmniej początkowych wydań „Nachweisung aller evangelischen Kirchen und Geistlichen der Provinz Preussen” spowodowało w książce Moellera liczne omyłki. Dla przykładu podaje fragment wykazu proboszczów w Elku (s. 89): „Krieger. Friedr. Thimot. 1820—1837; Skrodzki Heinrich 1837—1849; Jablonowski Samuel 1849—1866”. W rzeczywistości H. Skrodzki nigdy nie był w Elku proboszczem, lecz tylko drugim kaznodzieją, natomiast F. T. Krieger był proboszczem od 1820 do 1845, a po nim zaraz został proboszczem S. Jablonowski i to w 1845, a nie w 1849 r., przy czym ten ostatni nie był nigdy drugim kaznodzieją w Elku, choć autor podaje go na tym stanowisku w latach 1845—1849 (s. 90). Natomiast był on kapłanem w więzieniu w Wystruci w latach 1836—1845 (autor na s. 57 umieszcza go tam również, nie podając jednak początkowej daty objęcia przezeń tego stanowiska, tylko końcową). Wreszcie M. G. Gryczewski był w Elku drugim kaznodzieją od 1801, a nie od 1821 r. Podobnych błędów znajduje się u Moellera znacznie więcej, na co należy zwrócić uwagę przy posługiwaniu się tą książką.

Władysław Chojnacki

Warmia i Mazury w rozwoju dziejowym (1466—1939). Mapy historyczne, Olsztyn 1969, (Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie), ss. 19 + 7 map. — Biblioteka Olsztyńska, nr 3.

Podjęta w 1968 r. przez Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie nowa seria wydawnicza pod nazwą „Biblioteka Olsztyńska”, wzbogaciła się o kolejną interesującą pozycję, jaką jest niewątpliwie omawiana publikacja. W polskiej literaturze historyczno-geograficznej niewiele prac poświęcono Warmii i Mazurom, zwłaszcza w ujęciu syntetycznym. „Mapy historyczne” z całą pewnością można zaliczyć do tych ostatnich nielicznych wyjątków.

Publikacja stanowi skróconą mutację wydanej wcześniej książki Tadeusza Cieślaka na temat podziałów administracyjnych Pomorza Wschodniego w XIX i XX wieku¹. Składa się z krótkiego wstępu, 7 map i tyłu komentarzy. Mapy opracował Gustaw Leyding, a wstęp i objaśnienia do map, Janusz Jasiński. Zawarte w publikacji mapy treścią niczym nie odbiegają od dołączonych do książki T. Cieślaka. Różnią się tylko formą wydania; gdy poprzednio wszystkie mapy były na jednym arkuszu, obecnie każda mapa w wyniku pocięcia arkusza stanowi osobną całość i jest wklejona przy odpowiednim komentarzu. Takie rozwiązanie wydawnicze uczyniło omawianą publikację bardzo czytelną. Poszczególne wklejone mapy wraz z przyległymi do nich objaśnieniami łatwe są bowiem do opanowania wzrokowo. Objaśnienia do map, stanowiące ich „historyczne legendy”, opracowano wiernie na podstawie wspomnianej książki T. Cieślaka. Jednak przy opracowywaniu komentarza do mapy pierwszej, obejmującej lata 1466—1772 autor objaśnień wybiegł poza ramy chronologiczne książki T. Cieślaka, wnosząc tym samym własny wkład autorski.

Tytuł publikacji niezbyt trafnie oddaje jej zawartość. Mapy oraz właściwe

¹ T. Cieślak, *Pomorze Wschodnie w XIX i XX wieku ze specjalnym uwzględnieniem podziałów administracyjnych*, Olsztyn 1966.